

ГЕНЕРАЛЬНА РЕПЕТИЦІЯ КОДИФІКАЦІЇ РОСІЙСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА

В статті аналізується спроба кодифікації законодавства щодо російських військових поселень і доводиться, що вона була своєрідною предтечею кодифікації російського законодавства, проведеного під керівництвом М.М. Сперанського.

Ключові слова: військові поселення, кодифікація, законодавство, О.А.Аракчєєв, М.М. Сперанський.

Про діяльність графа М.М. Сперанського – видатного керівника процесу кодифікації російського законодавства – написана велика кількість робіт, автори яких проаналізували багатогранні спрямування цього досить неординарного явища російської дійсності, початок якого співпав з першими роками царювання Миколи I, та роль у ньому М.М.Сперанського [1]. Колектив, який він очолював, провів величезну роботу щодо зібрання та систематизації чималого корпусу матеріалів законодавчого характеру. Ця епохальна праця і в наш час являє собою важливе джерело з історії Росії. Заслуги М.М.Сперанського були відмічені орденом Андрія Первозванного і графським титулом. Ці факти вже давно зафіксовані в історіографії і стали хрестоматійними.

Досліджуючи історію військових поселень в Росії, нами було виявлено низку цікавих матеріалів, які свідчать про те, що М.М.Сперанський після повернення з Сибіру, де він деякий час перебував на посаді генерал-губернатора, неодноразово залучався О.А.Аракчєєвим до створення законодавчої бази військових поселень та її кодифікації, яку можна інтерпретувати як генеральну репетицію кодифікації російського законодавства, проведеної Другим відділенням Власної й.і.в. канцелярії.

Перші натяки на бажання Олександра I створити військові поселення у масовому масштабі пролунали в маніфесті від 30 серпня 1814 р. з нагоди закінчення кампанії проти Наполеона Бонапарта. В маніфесті, окрім всього іншого, військам надавалась обіцянка осідлості, а заслуженим воїнам – забезпечена старість [2]. Протягом 1816 р. відбувалась інтенсивна робота по створенню проектів “Учреждения” поселень піхоти та кавалерії”, які були опубліковані окремими брошурами [3, 4].

Цікавими є наступні деталі, на які до цього часу не звертали уваги дослідники. Перше, подібні матеріали зазвичай мали бути опубліковані лише після їх затвердження імператором, тобто лише з моменту набуття ними сили закону. В даному випадку вказівка на конфірмацію цього документу в друкованому екземплярі відсутня. Нам не вдалось знайти ніяких свідчень на користь його легітимності. Однак, незважаючи на це, вся законодавча база військових поселень (до 1826 р.) була побудована, виходячи саме з цих нібито легітимних “Учреждений”. По-друге, вказівка на те, що створюються військові поселення саме *регулярної* кавалерії, є свідченням того, що уряд Олександра I чітко протиставляв їх козацьким формуванням, яким був притаманний *ірегулярний* характер.

О.Д.Багалій-Татарінова спробувала встановити автора цього об'ємного і переважно декларативного документа, однак це їй не вдалося [5]. П.П.Євстаф'єв вважає, що він належить перу О.А.Аракчєєва, не роз'яснюючи при цьому – чи був граф автором, чи лише керував процесом його створення [6]. Аналіз листування О.А.Аракчєєва дозволяє стверджувати, що авторами цього, як і багатьох інших проектів, які мали відношення до військових поселень, були високопоставлені чиновники Власної й.і.в. канцелярії військові радники І.Ф.Самбурський і О.І.Персидський, які були переведені до цього відомства за протекцією О.А.Аракчєєва в грудні 1815 р. Це підтверджується його всепідданійшою доповіддю від 19 листопада 1822 р., в якій він, окрім іншого, писав: “Ваша Імператорська Величність, прийнявши рішення на введення військових поселень для Держави корисних, дали змогу сповістити мені план Ваших намірів, згідно якого поселення мали бути створені з подальшим існуванням, і розпорядились скласти проект “Учреждения”. Для виконання цієї справи я змушений був призначити

чиновника і обрав для цього військового радника Самбурського. Самбурський працює під моїм керівництвом з 1816 р. і всі "Учреждения" про військові поселення – результат його праці, а Ваша Величність, читаючи їх, до ухвали Самбурського, мали висловити щодо них своє задоволення" [7]. Розділи "Учреждения", які стосувалися питань навчання і виховання кантоністів, могли бути написані генерал-майором Є.К.Сіверсом, який був великим знавцем і прихильником західноєвропейських форм і методів в даній сфері.

Створення військових поселень безперечно мало викликати розробку відповідної законодавчої бази, оскільки "Проекти учреждения" як піхоти, так і кавалерії лише заклали її основу. Аналіз даного епізоду історії військових поселень свідчить про те, що їх правова база складалася паралельно з розвитком самої поселенської системи, але при цьому нами не виявлено будь-яких затверджених взаємовиключних положень, дублювання т.ін. Необхідно також зазначити, що саме цей аспект історії військових поселень вимагає подальшого дослідження, а зважаючи на це, наша робота є, по суті, першою спробою заповнити існуючу лакуну з цієї проблеми.

Базовим документом, який зафіксував мету створення військових поселень, порядок переходу корінних жителів і солдатів до категорії військових поселенців, права і обов'язки різноманітних категорій останніх, став "Проект учреждения о военном поселении", робота над яким розпочалася одночасно із масовим розселенням військ у другій половині 1816 р. З'явився він в надрах канцелярії військового департаменту Державної Ради, який очолював О.А.Аракчєєв. Саме ця установа спочатку виконувала функції "штабу" військових поселень, оскільки їх створення і керівництво було доручено її керівникові. За нашими підрахунками, на час ліквідації військових поселень наприкінці 1850-х р. було прийнято (частина з них втратила свою чинність) близько 700 нормативних документів загального характеру, не враховуючи великої кількості височайших указів, рескриптів, а також наказів командирів військових поселень різного рівня.

Протягом 1823-1825 рр., за ініціативою Олександра І, була здійснена спроба кодифікації цього значного корпусу законодавчих матеріалів. Після консультацій О.А.Аракчєєва з М.М.Сперанським, який шойно повернувся з Сибіру, була створена Комісія задля упорядкування проекту "Учреждения о военных поселениях" в складі: члена Ради Головного департаменту військовими поселеннями начальника інженер-генерал-майора Ф.А.Бухмеєра, керуючого другим відділенням "Чергування" штабу окремого Корпусу військових поселень статського радника І.Ф.Самбурського та інженер-майора Г.С.Батенькова (в майбутньому – відомого фабриста). М.М.Сперанський високо оцінював законодавчі здібності І.Ф.Самбурського, а Г.С.Батенькова сам порадив О.А.Аракчєєву перевести до центрального органу управління військовими поселеннями [8]. Знайомство М.М.Сперанського з Г.С.Батеньковим відбулося за часів його перебування на посаді сибірського генерал-губернатора, саме тоді офіцер відомства досяг сполучення викликав у нього неабияке захоплення своєю працездатністю та своєрідним методом. Повернувшись до столиці, М.М.Сперанський доклав максимум зусиль, аби перевести до столиці і Г.С.Батенькова, який оселився в його домі, що свідчить про досить неформальні й теплі стосунки між ними.

В обов'язки створеної комісії входили збір і систематизація всіх матеріалів правового характеру, які мали відношення до військових поселень. По мірі завершення, окремі складові "Учреждения" мали надходити на розгляд особового комітету, до складу якого входили О.А.Аракчєєв, П.А.Клейнміхель та М.М.Сперанський, і лише після остаточного редагування і затвердження передавалися імператору на затвердження. Комісія так і не встигла завершити свою роботу, оскільки з початком царювання Миколи І почалося радикальне реформування системи військових поселень, і її діяльність була припинена.

Єдиним практичним наслідком роботи комісії і комітету залишилося "Введение к учреждению военных поселений", яке належить перу М.М.Сперанського і яким він, на думку М.А.Корфа, намагався "хоча б деякою мірою примирити з ними (військовими поселеннями – М.А.К.Я.)" суспільну думку [10]. М.А.Корф, безперечно, був правий, розцінюючи цей крок М.М.Сперанського як жертву, що була принесена не на користь свого становища. За чотири роки до цього, проїжджаючи Новгородські військові поселення, він записав у своєму щоденнику: "fumus ex fulgore" (примарність – лат.). М.А.Корф працював у Другому відділенні Головної й.і.в. канцелярії, брав участь у кодифікації російського законодавства і міг добре знати про ставлення М.М.Сперанського до інституту військових поселень. А.В.Предтеченський зробив досить детальний аналіз праці М.М.Сперанського і переконливо довів, що вона мала пропагандистський характер і була призначена, передусім, для найвищих кіл російського суспільства [11].

1830 р. у зв'язку з підготовкою до видання загального Зводу військових постанов вкотре була здійснена спроба кодифікації законодавства щодо військових поселень. З цією метою знову було створено комітет, до складу якого входили І.Ф.Самбурський (голова), військовий радник Ситенко, чиновник 7-го класу Петровський і черговий штаб-офіцер підполковник Красовський. Комітет повинен був "заздалегідь зібрати всі постанови, які мали відношення до військових поселень, від моменту їх створення, діючих і до сьогодні" [12]. Виявилось, що законодавство з питань військових поселень було настільки різноманітним, що в комітеті по створенню загального Зводу військових постанов було прийнято рішення "всі діючі постанови, які мають відношення до військових поселень, не залучати зараз до загального зводу, проте потрібно запропонувати головному керівництву військових поселень об'єднати всі постанови в окремий звід, складаючи його за єдиною схемою із загальним..." [13].

Комітет з питань упорядкування зводу постанов стосовно військових поселень розпочав свою діяльність у вересні 1830 р. [14]. Основними джерелами для кодифікації були: 1) височайші укази, конфірмовані імператором доповіді і "журнали" різних комітетів; 2) затверджені імператором штати, положення і проекти "учреждений"; 3) накази командирів різних рангів. Упорядкування Зводу було заплановано за системно-хронологічним принципом. Подальша реформа військових поселень, яка була проведена після повстання новгородських військових поселенців 1831 р., вкотре не дозволила довести справу до кінця. Саме тому об'ємне законодавство по військовим поселенням виявилось розпорошеним у Повному Зібранні Законів Російської Імперії (перше і друге видання), а також у Зводі військових постанов.

Таким чином, спроба кодифікації законодавства по військовим поселенням може бути визначена як генеральна репетиція, яку провів М.М.Сперанський напередодні проведення кодифікації усього російського законодавства. На користь цього свідчить той факт, що методики, запропоновані ним, і в першому, і в другому випадках, були абсолютно ідентичними.

Джерела та література

1. Березкин С.Ф. Сперанский как кодификатор. – Одесса. – 1889; Корф М.А. Жизнь графа Сперанского. – Т.2. – СПб., 1861; Лонгинов М.Н. Граф Сперанский (1772-1839). – М., 1859; Романович-Славатинский А.В. Государственная деятельность графа М.М.Сперанского. – К., 1873; Середонин С.М. Граф М.М.Сперанский. Очерк государственной деятельности. – СПб., 1909; Чибиряев С.А. Великий русский реформатор. Жизнь, деятельность и политические взгляды М.М.Сперанского. – М., 1993; Федоров В.А. М.М.Сперанский и А.А.Аракчеев. – М., 1997; Raeff M. Michael Speransky. Statesman of Imperial Russia. 1772-1839. – The Hague, 1969.
2. Полное Собрание Законов Российской империи. – I. – XXXII. – № 25671.
3. Проект учреждения о военном поселении пехоты. – Ч. I-III. – СПб., 1817.
4. Проект учреждения о военном поселении регулярной кавалерии. – Ч. I-III. – СПб., 1817-1822.
5. Багалий-Татарина О.Д. Нариси з історії військових поселень на Україні. Проект військових поселень Аракчеева 1817 р. // Наукові записки Харківської науково-дослідчої кафедри історії Української культури. – Харків, 1927. – №6. – С. 131-143.
6. Евстафьев П.П. Восстание военных поселян Новгородской губернии в 1831 г. – М., 1934. – С. 41-43.
7. Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 151. – Арк. 29.
8. Відділ рукописів Російської національної бібліотеки. – Ф. 29. – Карт. 90. – Арк. 200. Лист М.М.Сперанського до О.А.Аракчеева від 22 листопада 1822 р.
9. Сперанский М.М. О военных поселениях. – СПб., 1825.
10. Корф М.А. Жизнь графа Сперанского. – Т. 2. – СПб., 1861. – С. 282.
11. Предтеченский А.В. Брошюра М.М.Сперанского "О военных поселениях" // Анатолий Васильевич Предтеченский. Из творческого наследия. – СПб., 1999. – С. 177-188.
12. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 1983. – Арк. 2.
13. Там само. – Арк. 3.
14. Там само. – Арк. 213.

This article analyses the opportunity of the codification of law-making about Russian military settlements and it proves that it was the precondition of the codification of Russian law-making which guided by M.M.Speransky.

Key words: military settlements, codification, law-making, O.A.Arakcheyev, M.M.Speransky